

‘Där stycknen glöda och gnistorna spruta ...’

I Olands härad och Öster-Lövsta socken ligger Lövstabruk som en ännu glimmande spegel av 1700-talets idealsamhälle. Den blivande Gustav III skrev 1768 till sin mor drottning Lovisa Ulrika: «Jag vågar säga, att min kära mor ingenting sett av Sverige, om hon inte ser Leufstad».

Ingenstans är människans kamp med elementen så påtaglig som i järnbrukens historia.

Ur jordens inandöme har järnmalmen hämtats. Med eld, bläster och muskelkraft har den sedan omvandlats till brukbart järn. Vattnet har drivit hammare och kvarn. I den kampen finns både vinnare och förlorare.

Lövstabruk har inte bara överlevt efter att järnet spelat ut sin roll utan även bevarat en historiskt och kulturellt innehållsrik brukskultur in i vår tid. Lövstaborna förvaltar och bevarar historien. De utnyttjar också arvet för

att överleva som samhälle när förutsättningarna förändrats.

Från och med i år har ägaransvaret för bruket tagits över av svenska staten och förvaltningen av mark och byggnader sköts av Statens fastighetsverk. Den som besöker Lövstabruk kommer nog till en början inte att märka någon större förändring. Per Nelander vid Fastighetsverkets distriktskontor i Uppsala, som idag har ansvar för miljön och de gamla husen, vill först lära känna bruket för att se vilka behov som kan finnas. Man närmar sig en sådan här kulturskatt med en viss för-

siktighet, och det är bättre att vänta och begrunda än att fatta snabba beslut.

Mönstersamhället

När man tagit sig igenom de mörka skogarna i norra Upplands bergslag och kommit fram till Lövsta öppnar sig ett ljus och pastoralt landskap. Ort-namnet Lövsta skrevs tidigare Lösta, ett ord som betyder skogsglänta och är besläktat med ord som ljus och lysa. Här i gläntan lyser en bevarad bruksmiljö som fungerade som ett mönstersamhälle under frihetstiden. Det ekonomiskt och socialt strukturerade brukssamhället var planerat och organiserat efter största *nyttan* och till vissa delar också *nöjet*, två viktiga begrepp i tidens tankevärld.

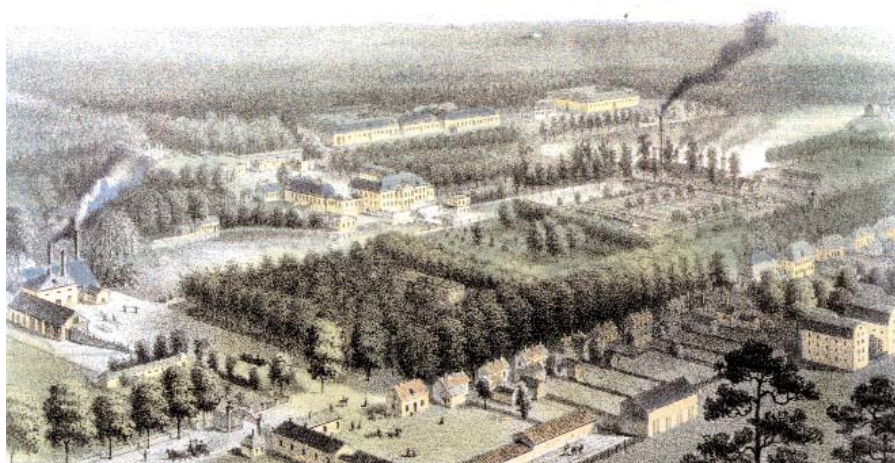
Bruket är anlagt efter stadsplanemönster från stormaktstiden, ännu giltigt under 1700-talet, men med nya krav på att hus skulle byggas i sten: «På ena sidan af gatan bodde bruksfolket, uti välbygda och uniforma träbyggningar, som likväl, altsom de nedrutna skola byggas af sten till skogens besparing; på den andra sidan voro kryddgårdar på ändarne af gatan; men mitt uti var Herr Cammarherrens prägtiga Trädgård med vacker stenmur omgifven, tillika med flera lägenheter för Herrskapet, hvaremot på andra sidan svarade Brukskyrkan och Contoiret, samt Inspectorens hus, alla af sten bygda och vackra ... Stenhuset der Cammarherrn sjelf bodde uti, var stort och tillika vackert; utanpå huset högst opp på ena sidan satt det De Geriska vapnet ... En å gick genom Trädgården mitt för huset, hvaröfver en vacker träbro var slagen.» Så beskrivs Leufsta bruk i Christer Berchs resedagbok från 1753. Man känner fortfarande igen sig.

Det började med en hammare

Det äldsta belägget för järnhantering vid Lövsta är en år 1578 skattlagd hammare. I Dannemora bergslag fanns på den tiden flera små bondebruk med masugn och tillhörande hammare. De framställde stångjärn, ofta i liten skala,

«Besök i stångjärnsmedja», oljemålning av Pehr Hilleström. Konstnärer och diktare sökte ofta motiv från bruken. «Där stycken glöda och gnistorna spruta så vita och röda» diktade upplandsskalden Olof Thunman som bodde i Lövstabruk åren innan smedjorna tystnade.

När Lövsta presenterades i bildverket «Sveriges industriella etablissemanger» 1872 var den bolmande röken ur skorstenarna ett uttryck för framtidsoptimism.

som bisyssla till jordbruket. Vid det strömma vattendraget, där kvarnen står idag, fanns de bästa förutsättningarna för att driva en hammare.

Ytterligare en hammare 'uti ödeström' förekommer i en jordebok från sista åren av 1500-talet. Den drevs av bergsmannen Hindrik Nilsson, som fått tillstånd att uppföra hammaren mot att han drev in och betalade hela bondebrukets skatt till kronan. Men han hade otur, gården brann ner och i jordeboken noteras att: «av oförmögenhet hans upprättade bruk alldeles till skattefall kommet var, hammaren förfallen och öde bliven».

Lövsta kronobruk anlades 1596 av fogden på Österby, Håkan Nilsson. I en skrivelse till Kungliga räntekammaren ber han om hjälp att lösa en tvist med sina grannar, det gamla bondebruket. De vill inte bistå med varken timmer eller bilning för hammarens byggnad och han föreslår att var och en ska tvingas lägga två stockar vardera på timringen. Kung Karl bifaller hans begäran.

Bruket anlades vid det vattensystem som från Florarna, mossmarkerna norr om Dannemora, med stora fallhöjder samlar sig i åar och mindre sjöar på sin väg ut mot Östersjön.

Vattenkraften var en förutsättning för bruket, men platsen var inte den allra bästa ur transportsynpunkt. Smala åar och fall försvårade frakter längs vattenlederna och en berättelse från 1600-talet vittnar om hur man klövja-

de stångjärnet på hästryggen för att ta sig genom skogen till byn Köpstaden i Öster-Lövsta socken. Härifrån fraktades järnet vidare till utskeppningsorten Lövsta-Löten och sedan med båt till Gävle.

Louis De Geer

I brukets rika historia finns ett kapitel om hur Gustav II Adolf ber sin mor änkedrottning Kristina av Holstein (1573–1625) om ekonomisk hjälp under svåra år i början av 1600-talet, bland annat för att klara en del av Älvsborgs lösen. Som säkerhet och pant får änkedrottningen Forsmarks bruk och dessutom räntan från flera andra bruk, bland dem Lövsta. När lånet var betalt återgick bruket till kronan.

En under drottningen lydande fogde, Arendt Josting, misskötte grovt sin syssla och rannsakades. Han fick stå till svars inför drottningen och folket i bygden och betala med sitt liv. Fogdarna avlöser sedan varandra under några år med ökad verksamhet och produktion vid bruket. Under denna tid, åren kring 1620, läggs grunden till 'Konungsgården', den första ståndsmässiga byggnaden vid Lövsta. Drottningen låter också bygga ett kapell.

År 1626 beslöt Svea rikets råd att utarrendera kronobruket vid Lövsta till holländaren Wellam de Besche, som snart delade arrendet med sin landsman Louis De Geer (1587–1652). Den senare övertog efter några år arrendet för egen del och när kronan 1641 sålde ut sina kronobruk köpte De Geer upp Lövsta jämte Finspång och flera gruvor och kronohemman i trakten.

Louis De Geer var född i Liège, men familjen hade som kalvinister utvandrat till Holland. Han skaffade sig en stor förmögenhet som köpman och industrimagnat och verkade som bankir i Amsterdam, som då var centrum för kapitalet i Europa. De Geer bistod Gustav II Adolf med stora krigslån och fick som ersättning stora privilegier inom svensk industri och handel, bland annat kanontillverkningen vid Finspångs bruk utanför Norrköping. Här byggde han också ett slottliknande herresäte där han flyttade in 1643.

Det är oklart om han någonsin besökte Lövsta, där tillsyn och drift sköttes av en bruksförvaltare. Inte heller hans son Emanuel De Geer vistades mer än sällan på Lövsta. Det var först med hans brorson Charles De Geer (1660–1730) som Lövsta bruk kom att bebos av sin ägare.

Vallonerna

Med de invandrade ägarna inleddes en 200-årig storhetstid inom svensk järnhantering. Louis De Geer värvade smeder och masugnsbyggare från sin gamla hembygd, Vallonien, i nuvarande södra Belgien.

Här var arbetslösheten fortfarande stor efter det spanska-nederländska kriget. Bruken i Uppland kom att domi-

Planen för Lövstabruk följde formen för stadsplanerna under stormaktstiden. Karta av Jacob Braun 1704–1707.

Den nya herrgården byggdes upp i sten efter rysshärjningarna 1719. Invid kanalen framför herrgården ligger biblioteket och naturaliekabinettet i paviljonger ritade av Jean Eric Rehn på 1750-talet.

neras av vallonerna, och därför talar man om 'vallonbruken'.

Med vallonernas yrkeskunnande förbättrades metoderna i samtliga led i järntillverkningen. De gamla masugnarna ersattes av 'fransöska' ugnar som

gav ökad produktion. Man fick också bättre kvalitet på järnet med vallonernas smidesteknik. Även kolmilorna blev effektivare när resmilor ersatte de tidigare liggmilorna.

Tillgången på skog och träkol var en

förutsättning för en storskalig produktion, något som man i England fick erfara under 1600-talets slut. Då den egna skogen var uthuggen tvingades man att importera alltmer svenskt stångjärn. Priset för vallonjärn var högre än för annat svenskt järn.

Man räknar med att ungefär 1 000 yrkeskunniga valloner, förutom kvinnor och barn, utvandrade till Sverige. Inom gruppen fanns olika yrken representerade. Främst i rang stod hammarsmeder och masmästare och till sin hjälp hade de specialister som ofta hämtades ur den egna familjen.

Beroendet mellan bruksägaren och

I samband med brukets högkonjunktur vid sekelskiftet fick Isak Gustaf Clason, som var arkitekten på modet, uppdraget att 'försköna' byggnaderna längs bruksgatan. Magasin och värds hus hann försees med renässansgavlar, som ett uttryck för tidens eklekticism, innan konjunkturen vände. De står idag i skarp kontrast till 1700-talets smedbostäder.

Barockorgeln i Lövstabrucks kyrka, byggd av Johan Niclas Cahman 1728, är en av samhällets största sevärdheter. Cahman var en av sin tids mest ansedda orgelbyggare och orgeln i Lövstabrik är den enda av hans hand som finns bevarad. Den byggdes om under 1800-talet, men tack vare att delar av det äldre orgelverket fanns sparade har man kunnat återställa orgeln i sitt äldre skick.

vallonerna fanns där från början. Språket och kulturen isolerade dem från svenskarna och man gifte sig helst inom sin egen krets.

De fick regeringens garantier för sin rätt till den kalvinistiska läran och de fick ha egen kalvinistisk präst, som också undervisade barnen. Den ord-

ningen ändrades senare då Karl XI skrev under ett dekret om luthersk skola för barnen i Österby och Lövsta.

Ryssarnas härjningar

De första decennierna av 1700-talet var prävoår för hela landet med krig, pest och missväxt. För Roslagen var inte

eländet över med krigets slut. Som en strategi i fredsförhandlingarna utsatte ryssarna Sverige för påtryckningar genom räder längs ostkusten. Befolkningen flydde in i skogarna när gårdar och hela byar brändes ner. Den 25 juli 1719 plundrades och brändes Lövstabrik och bara ett fåtal byggnader undgick förödelsen.

Charles De Geer beslöt att bygga upp Lövsta på nytt efter att ha fått garantier om åtta års skattebefrielse för hamrarna och för masugnarna fram till 1724. Stora lån blev nödvändiga och bruksdriften skulle inte bli lönsam förrän nästa generation tagit över. Först sattes smedshusen och verkstäderna i stånd, sedan bostäder för arbetarna. Stadsplanen förblev densamma med bostäderna utmed bruksgatan, men nu byggdes husen med långsidan, istället för med gaveln, mot gatan. Mitt i byn restes den nya kyrkan och intill placerades en lika stor byggnad som rymde brukskontor och gatubod. Den nya herrgården uppfördes i sten på sin gamla plats.

Frihetstiden

Vid Charles De Geers död 1730 ärvdes bruket av en brorson (med samma namn). Han fick skörda frukterna av de insatser som gjorts och av den merkantilistiska politiken, som verkade för

I Charles De Geers bibliotek hittar man litteratur som intresserade en upplyst och vetgirig världsmedborgare under 1700-talet. Diderots och d'Alberts Encyclopedi, Olof Rudbecks «Atlantica» och verk av naturalhistorikern Rösel von Rosenhof var kuriosa i samlingen då – idag är de rariteter. Samlingen ägs numera av Uppsala universitet.

ökad inhemsk produktion och förbättrad handelsbalans. Den viktigaste svenska exportvaran var järnet. För en expanderande industri och handel krävdes kapital och kapitalet disponerades av det alltmer inflytelserika skiktet av affärsmän. Många skaffade sig stora förmögenheter och kunde bygga och bo som kungar i eget rike.

Herrgårdarna ritades av tidens franskskolade arkitekter. De möblerades med möbler stämplade med manufakturkontorets kvalitetsmärkning och rummen kunde tapetseras antingen med siden från inhemska sidenväverier eller kinesiskt importerat siden. Borden dukades lika ofta med fajans från de stockholmska fabrikerna som med importerat kinesiskt porslin fraktat på Ostindiska kompaniets fartyg. Familjen De Geer på Lövsta representerade väl sitt stånd och sin tid.

Baronen på Lövsta var en hängiven samlare och lade grunden till sitt bibliotek redan som ung medan han bodde i Holland, där han också hann utbilda sig till entomolog (insektsforskare). När han flyttat till Sverige och Uppsala lärde han känna Olof Rudbeck d.y. och fick tillfälle att komplettera sin boksamling med Rudbecks berömda bokverk som innehöll bilder av växter, insekter och fåglar. Allt skulle vara na-

turtroget återgivet, så alla fåglar är avbildade i sin rätta storlek och vackert akvarellerade. Detta botaniska verk innehåller också 3 000 akvareller av växter som Rudbeck insamlat tillsammans med sin far. Boksamlingen fick sin plats i biblioteksflygeln på Lövsta, som i symmetri med naturaliekabinettet speglar sin fasad i vattnet nedanför herrgårdsbyggnaden.

Charles De Geer gifte sig med Catharina Charlotta Ribbing, som födde familjen åtta barn. I vilken mån hon uppfostrade sönerna efter Rosseaus idéer i ämnet vet vi inte, men hon var mycket insatt i och intresserad av tidens spörsmål och samhällsfrågor. Hon lät smittkoppsympa sina barn, som ett föredöme för andra, och i likhet med den kungliga familjen. Det var också i dessa kretsar familjen De Geer hade sitt umgänge. Bruksborna fick ibland se skymten av 1700-talets berömda personligheter när de passerade med sina ekipage för att låta sig imponeras av ordningen i De Geers furstendöme.

Patriarkatet

Att förvalta Guds gåvor väl och förädla råvaror till kvalitetsprodukter ansågs vara en både politiskt och kristen god gärning, som Charles De Geer lyckats väl med. Dessutom hade han också

förvalt bruket med omsorg om sina underlydande. «Cammarherrn Carl de Geers försorg öfver sina arbetare, sedan de antingen kommit till hög ålder, at de ej kunna arbeta, eller varda utaf någon sjukdom behäftade, änkor, Faderlösa, Moderlösa barn, så är det ett Christendomswärk, som hos de fläste är sällsynt, at han låter dem njuta fria husrum ...» skriver Christer Berch i sin reseskildring.

På samma patriarkaliska vis var hela tillvaron i bruket organiserad. Berch liknade ordningen i bruket vid en myrstack: «... en så stor mängd folk behöfver mycket spannmål och Victualier, så voro ock tvänne stora Magaziner byggda. Bruksfolket uttaga alltid första dagen i hvar månad sin månads provision; Vi såge därför qvinnfolk sysselsatta härmed, under det att karlarna voro i sitt arbete. Contoiret hade ifrån morgon kl. 2 varit sysselsatta at utgifva sedlar åt Magazinet ... qvinnfolk utan hästar släpade sin provision ifrån Magazinet; de krälade som myror, fram och tillbaka, och gatorne voro upfylte med kärror.»

Som myror släpade kvinnor och män med sina sysslor, var och en i sin värld. Sex timmars arbete och sex timmars vila dygnet runt för männen i smedjan. Så arbetade man sex dygn i

Sällskapet som samlats i herrgårdsparken är med största sannolikhet herrgårdens tjänstefolk. På bänken sitter mamsell Björklund, pensionerad husföreståndarinna, och hovmästare Carl Åhrman med fru. Bakom dem står betjänten Viktor Tillman, en okänd husa, mejerskan Augusta Skytt, ytterligare en husa samt kokerskan mamsell Friberg. Paret längst till vänster är okända. Statyn av smeden på sin sockel står vänd mot herrgården. Han återfinns idag på annan plats i parken, i sällskap med en smedskulptur från 1900-talet.

sträck och vilade i lobbyn, sovplatsen i smedjan. På söndagen fick man gå hem, skrubba sig ren och gå i kyrkan. På måndagen började sex dygns arbete igen. Under tiden skötte kvinnorna hem, barn, tvätt, gris och täppa.

År 1778 hade Charles De Geer d.y. utsetts att överta bruket som fideikommiss, som sedan förvaltades av familjen i flera generationer. Dennes son Carl De Geer, allmänt kallad excellensen, är ihågkommen för sina insatser för brukets invånare under 1800-talets första hälft. Bostäderna förbättrades, han byggde ny skola och anlade kyrkogården där han själv nu vilar.

Årets högtider och fester gav avbrott i vardagen. Midsommarfirandet var en av årets höjdpunkter för hela bygden. Två dansbanor ställdes i ordning, en för tjänstemän och smeder, och en för folket och främmande. Mitt emellan 'bryggorna' stod spelmännen. Allt var pyntat, änkorna hade som brukligt var sopat gatan och backarna. Klockan fyra samlades barn och ungdomar för att resa majstången som klätts kvällen innan, brukspredikanten höll tal och sen började dansen. Vid iskällaren fick smederna hämta ölet som bruket be-

stod med och som ransonerades de tre dagarna festen varade.

Dansen trädde förmodligen till toner av nyckelharpa, ett instrument som förknippas med den uppländska folkmusiken och har spelats i många hundra år. Man hittar det som änglainstrument i medeltida kyrkmålningar. Vallonerna tog snart till sig nyckelharpan och många vallonättlingar har fört musiktraditionen vidare. När 1900-talet bröt in hade nationalromantiska strömningar väckt intresset också för folkmusiken. Gamla låtar tecknades ned efter spelmännens framförande och bevarades. Lövstapolskorna är en del av Lövstabruks kulturarv.

Dagens Lövsta

Med ångkraften och den framväxande industrialismen förlorade de uppländska bruken sin betydelse. Vid 1800-talets slut fanns planer på att helt avveckla järnhanteringen men kring sekelskiftet 1900 upplevde Lövsta åter en kort ekonomisk blomstringstid, då konjunkturerna för järn och kol var goda. År 1917 köpte Gimo-Österby AB upp Lövstabruk men lade ner driften 1926. När smedjor och verkstäder revs,

utplånades minnen av fyra hundra års järnhantering. För brukets invånare förändrades situationen avsevärt när man inte längre var underordnad den långa traditionen av beroende och bundenhet. Bruksandan lever dock delvis kvar bredvid den individuella friheten.

I Lövstabruk bor idag ungefär 120 personer året runt, och dessutom många som valt att bli fritidsboende när arbetstillfällena försvunnit. I Lövsta bygderåd samlas bruksborna sedan mitten av 60-talet för att tillsammans kämpa för att få behålla arbete och service. Som på de flesta mindre orter är det oftast förgäves.

Post, affär och sjukstuga har försvunnit. Men i den nedlagda skolan finns idag ett annex till Biskops Arnö folkhögskola. Här bedrivs utbildning i kulturhistoria för turistnäring och andra intresserade. Bruksrörelsens arkiv är inrymt i byn och öppet för forskare. Det utnyttjas också flitigt av Lövstaborna. Att ta hand om besökarna ger några arbete för sommaren, men engagemanget för brukets historia finns året runt. ■

Catrine Arvidsson

№ 44. Polska
Spelas av "Enöjde Magnus", Leufsta Bruk, på 1860-talet;
upptecknad efter G. Jansson, Sigtuna.

«Polska efter enöjde Magnus». Louis De Geer tog initiativet att uppteckna de uppländska spelmanslåtarna som traderats efter gehör i generationer. Vackert inbundna och med Louis De Geers familjevapen på bandet utgavs «125 gamla danslåtar från Leufsta Bruk och trakten närmast däromkring», upptecknade i september 1915 av Gunnar Norlén.